

գիկան. 1-ը հայեցողական գիտութիւն է, վերջին երկուսը մտածողական, եթէ նայելու լինենք իմացական երկու հիմնական կարողութիւնների տեսակէտից, ուստի առաջի հարցը քննուում է տրանսցենտենտալ էստէտիկայում (ուսմունք զգայական հայեցողութեան մասին) վերջին երկուսը-տրանսցենտենտալ տրամաբանութեան մէջ.

(շարունակելի)

Ե. Ե.

III.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԳ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անդրկովկասում երբորդ տեղը բռնում են թուրք-թաթարական ժողովուրդները: Թէև որանք թուական առաւելութեամբ գերազանցում են միւս ժողովուրդներին, քայց կուլտուրայէս շատ յետամնաց են: Թուրք-թաթարները ընկնեն չեն, այլ գաղթել են Ասիայի խորքերից. սրանք սելջուկներին, թաթարներին, թէմուրլէնկին, հորզանների մնացորդներից են: Բոլոր այս ժողովուրդները դաւանում են իսլամական կրօնը և դրա համաձայն էլ կարգաւորել են իրենց հասարակական-քաղաքական և մասնաւոր կեանքը: Եւ նրանց կեանքի ներկայ պայմանները համարեա թէ նոյն են, ինչ որ դարեր առաջ էին: Քանի որ այս ժողովուրդները իրենց թէ հասարակական և թէ մասնաւոր կեանքում առաջնորդւում են Ղորանի և շարիաթի սկզբունքներով, որանց մասին կարելի է նոյնն ասել, ինչ որ ընդհանուր է Իսլամը դաւանող բոլոր ժողովուրդներին:

«Այն կրօնը, որին մենք Իսլամ անունն ենք տալիս, շատ խոր ազդեցութիւն ունի իւր հետեւողների վրայ: Թէպէտև Իսլամի ժողովուրդները տարբեր ազգերի և ծագման են պատկանում, սակայն իսլամական աշխարհը ներկայացնում է մի միութիւն, աւելի մեծ չափով, քան քրիստոնէականը. այնպէս որ մենք չենք կարող չընդունել, որ այդ կրօնը իւր հետեւողներին վրայ շատ խոշոր ազդեցութիւն է գործում, եթէ նոյն իսկ վիճելի համարուի այն, թէ կլիմայական և ազգաբնակչական պայմանները այդ ձևակերպման ո՞րչափ աջակցել են: Այս ազդեցութեան մասին այնքան էլ չի կարելի կասկածել, քանի որ

յայտնի է, որ արաքական մարդարէի գիրքն իւր հաւատացեալներին օրէնքներ է տալիս ոչ թէ միայն նրանց կրօնական, այլ և հասարակական և քաղաքական կեանքին վերաբերեալ: Նրա համեմատ է կարգաւորում Իսլամն իւր բնականական կեանքը, նրանով է կառավարում սուլթանը իւր ժողովուրդներին: Մարտկոյնց մինչև Հնդկական արշիպելակը զորանը մեծ ազդեցութիւն է դրածում մարգկանց կեանքի ձևերի և կարգերի վրայ, ինչպէս դարեր առաջ է դրածել»: ¹

Իսլամական կրօնը իւր հաւատացեալներին վերաբերմամբ դեմոկրատիական սկզբունքներ է պաշտպանում: Ըստ զորանի ըստը հաւատացեալները եղբայրներ են: Դեմոկրատիական այս գիծը թէև դարերի ընթացքում խոշոր փոփոխութիւնների է ենթարկուել, բայց մինչև օրս էլ կարելի է գտնել իսլամական ժողովուրդների մէջ: Թուրք-թաթարական ժողովուրդները նոյնպէս սկզբում առաջնորդուել են դեմոկրատիական սկզբունքներով: Մեզ այստեղ հետաքրքրում են նրանց հոգային պայմանները. տեսնենք ինչ դրութեան մէջ էին:

Թուրք-թաթարների և Իսլամը դաւանող միւս ժողովուրդների հոգային պայմանների մէջ էական, խոշոր տարբերութիւններ չկան. այնպէս որ նպատակայարմար է նախ՝ ծանօթանալ մահմեդականների հոգային օրէնսդրութեան ու հոգային քաղաքականութեան հետ. ընդհանրապէս և ապա՝ անցնել պարսկների և տաճիկների տիրապետութեան տակ գտնուած Անդլը-կովկասեան երկրների հոգային պայմանների նկարագրութեան:

Մահմեդականութիւնն, ինչպէս առաջ. մտածք և այժմ թափառական և կռուասէր ժողովուրդների կրօն է: Ըստ Իսլամի վարդապետութեան պէտք է ըստը ազգերը մահմեդականութիւն ընդունեն, ողջ աշխարհը պէտք է Ալլահի համար նուաճել: Ամենուրեք մահմեդականութիւնը հանդէս է եկել որպէս աշխարհակալ կրօն, նա ձգտել է որբազան կռուի միջոցով երկիր երկրի յետևից նուաճել, նորանոր ազգերի հարկաւոր դարձնել: Բոլոր մահմեդական ժողովուրդները համարեա թէ այս նպատակին են հետևել և շնորհիւ դրան առաջ են եկել բաւական ինքնօրինակ հաստատութիւններ, որոնք պէտք է նպատակեն այդ նպատակի իրագործման: Այդ հաստատութիւններից են Իսլամական Ֆէոդալիզմը (աւատականութիւնը), Իսլամական հոգային օրէնսդրութիւնը, որոնց հետ կարևոր է ընդհանուր կերպով ծանօթանալ:

Ղորանի համաձայն ըստը հաւատացեալները եղբայրներ

1) Iohannes Hauri, Der Islam in seinem Einfluss auf das Leben seiner Bekenner. Leiden. եր. 4.

են և իրար հաւատար 1: Դրա համեմատ էլ այն ամենն, ինչ որ նուաճուում, ձեռք է բերւում պէտք է բաժանել կռւողների մէջ: Մահմեդական գիտնականների համար մինչև այժմ էլ վիճելի է այն խնդիրը, թէ արդեօք բաժանման ենթակայ են բոլոր շարժական և անշարժ իրերն անխտիր, թէ միայն շարժականը: Ինչպէս յետագայ ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, բոտղորանի իտիպպէս ամեն տեսակ թալանած, կռւում ձեռք բերուած իրերը, նոյնպէս և հողը պէտք է բաժանեն կռւողների, կռուին մասնակցողների մէջ: Սկզբում աշխատել են այս սկզբունքն իրագործել, բայց շարունակ գոյարուութիւնների, արդելքների են հանդիպել և ստիպուած են եղել բաժանման, թալանի իրաւունքը որոշ ռահմանափակումների ենթարկել: Վերջի վերջոյ որոշել են բաժանել միայն շարժական իրերը, իսկ անշարժները տէրութեան սեփականութիւն են դարձրել: Իսլամի առաջնորդները շատ լուս գրում, նախատեսնում էին, որ եթէ կռւողներին, զինւորներին հողեր յատկացնեն, նրանք կարող են զինւորական ծառայութիւնը թողնել և գիւղատնտեսութեամբ պարապել: Իսկ այն ինչ Իսլամական աշխարհակալ քաղաքականութիւնը շարունակ պահանջում էր բաղմամբիւ կազմ ու պատրաստ զինւորներ: Դրա համար էլ հենց աշխատում էին թալանի իրաւունքը կրճատել, ռահմանափակել միմիայն շարժական իրերով: Եւ այս նրանց յաջողւում է:

Պատմութիւնից յայտնի է, որ Օմարի ժամանակից սկսած հողերն այլ ևս զինւորների մէջ չեն բաժանում և շարժական ու անշարժ իրերի մէջ որոշ տարբերութիւն է դրւում: Այսուհետեւ կռւողներին տրւում է միմիայն շարժական աւարը, իսկ հողն իր բնակիչներով հարկաւարութեան տակ են առնւում: Բոլոր նուաճուած երկրների հողերը յայտարարւում են վախուժ (օրհնած իր), նրանք համարւում են պետութեան սեփականութիւն, պետութիւնը ձեռք է բերում գլխաւոր սեփականաւոր ընդ իրաւունք: Այսպիսով տէրութիւնը միւս կողմից էլ հնարաւորութիւն է ստանում այդ հողերից հարկ առնել, որն առաջ անհնար էր, քանի որ զինւորներին պատկանող հողերը հարկերից ազատ էին:

Հողերի պետականացումը Իսլամի նուաճած երկրների մէջ սկզբում առանց բացառութեան առաջ էր տարւում: Հարկաւարութեան և վարչական տեսակէտից հողերը բաժանուած

1) Iohannes Hauri a. a. O. էր. 163.

1) A. Curland, Grundzüge der mohamedanischen Agrarverfassung und Agrarpolitik. Dorpat էր. 26—28.

էին որոշ տեսակներէ, որոնցից յայտնի են երկուսը — 1. Դարուի-խալամի (մուսուլմաններէ հողեր) և 2. Դարուի-հերթ (անհաւաններէ հողեր): Առաջին տեսակի հողերը չէին ենթարկուել նուաճման, դրանց վրայ հէնց սկզբից մուսուլմաններ էին ապրում: Սրանք վճարում էին տէրութեան իրենց եկամտի մի տասերորդը (ուշար): Երկրորդ տեսակին պատկանող հողերը ձեռք էին բերուել նուաճմամբ: Այս հողերն իրենց կողմից բաժանուում էին երեք կարգի: Առաջին կարգին պատկանում էին այն հողերը, որոնց բնակիչներն ինքնաշօթար կամքով ընդունել էին Իսլամը և վճարում էին որոշ հարկ (խարաջ): Երկրորդ կարգին պատկանող հողերը պատերազմով էին ձեռք բերուել, իսկ երրորդ կարգին այն հողերն էին պատկանում, որոնց բնակիչներն ազատակամ հպատակութիւն էին ցոյց տուել: Վերջին երկու կարգի հողերի բնակիչներին տարբեր-տարբեր կերպով են վերարեւում: Եթէ բնակիչներն Իսլամի հակառակորդ էին հանդիսացել և միմիայն ըսնի ոյժին էին տեղի տուել, այն ժամանակ նրանց հողերը խլուում էին և ազգային սեփականութիւն դարձնում, իսկ նրանց կոտորում, արտաքսում, կամ ստրկացնում էին: Այն հողերը, որ ընդհակառակը խաղաղ ճանապարհով էին ձեռք բերւում և որոնց բնակիչները իրենց կրօնի մէջ հաստատ էին մնում, համարւում էին հարկատու. բնակիչները պարտաւոր էին դաշտահարկ վճարել: Կային և այն տեսակի հողեր, որոնք մշակութեան յարմար չէին, կամ դեռ անյայտ աշգրիտները պատկանում էին իմամին¹:

Բոլոր այս հողերի գլխաւոր սեփականատէրը պէտութիւնն էր համարւում: Պետութիւնն իրաւունք ունէր այդ հողերին ձեռք տալու, միայն սկզբունքօրէն այդ իրաւունքը պէտք է յօգուտ ընդհանրութեան գործադրուէր: Բացի այս, այդ իրաւունքը որոշ սահմանափակումներ ունէր: Պետութիւնը տարբեր իրաւունքներ ունէր անմշակ, խոպան հողերի վրայ, տարբեր մուսուլմանների ձեռքի տակ գանուածների վրայ, տարբեր անհաւանների հողերի վրայ և այլն:

1) Այս մասին տես 1. Tornaw, Das Eigentumsrecht nach moslimischen Rechte, եր. 294—296 (In der Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft. Bd. 36), 2. Tischendorf, P. Über das System der Lehen in den moslimischen Staaten. Leipzig 1871. եր. 12—17, 3. Н. А. Карауловъ. Основы мусульманскаго права (Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа. Томъ XXXX 1909 г.) եւ 4. Н. Нофаль Курсь мусульманскаго права. О собственности. 1886 г.

Որովհետեւ սկզբունքօրէն բոլոր տեսակի հողերն անվաճառելի էին և միւս կողմից պետութիւնն էլ հնարաւորութիւն չունէր իւր պաշտօնեաների միջոցով այդ հողերի վերաբերեալ դործերը վարել, նրան մնում էր երկու միջոց. 1. հողերը կապալով տալ. 2. որպէս աւատ այն անձանց յանձնել, որոնք իրենց ծառայութեամբ աչքի էին ընկնում և արժանի էին վարձատրութեան: Վերջին դէպքում հողը տրւում էր միմիայն օգտուելու նպատակով և ոչ որպէս սեփականութիւն: Պետութիւնն այս երկու միջոցին էլ դիմել է: Մահմեդական ուսումնականները պետութեան մասնաւոր անձանց հող տալու միջանի տեսակներ են թւում, որոնք իկտա (աւատ) ընդհանուր անուն են կրում: Յայտի են իկտայի երեք գլխաւոր տեսակը. 1. հողը տրւում էր որպէս սեփականութիւն, 2. միմիայն օգտուելու համար և 3. շահագործելու համար: Որպէս սեփականութիւն այն հողերն էին տրւում, որոնք անմշակ և անընակ են և նրան են պատկանում, ով առաջին անգամ սկսել է մշակել, խնամել: Որպէս սեփականութիւն կարող են տրուել իմամի կողմից և թշնամու հողերը՝ պատերազմից յետոյ: Օգտուելու համար տրւում էին կամ հողերը և կամ նրանց եկամուտները: Այդ հողերն իմամը տալիս էր նրանց, որոնք որոշ ծառայութիւններ էին մատուցել: Օգտուելու համար տրւում էր որոշ ժամանակամիջոցով: Եթէ ժամանակից առաջ ստացողը միանում էր, այն ժամանակ հողը նորից պետութեան էր անցնում. ժառանգները քիչ քան էին ստանում: Շահագործելու համար տրւում էին հանքեր պարունակող հողերը, ճանապարհները, ջրաղացները, շուկաներն և այլն:

Իկտայի այս երեք տեսակից իւրաքանչիւրը մի որոշ նպատակի էր հետեւում: Առաջին տեսակի նպատակն էր նպատակել երկրի կուլտուրական յառաջադիմութեան, հողերի մշակման և միւս կողմից՝ պետութեան եկամուտների շատացման: Երկրորդ տեսակի նպատակն էր ղինւորականներին իրենց ծառայութեան փոխարէն վարձատրել, միւս կողմից նուաճած երկրների վրայ ունեցած տիրապետութիւնը հաստատ հիմքերի վրայ դնել: Երկրների հարկերի և եկամուտների մի մասը ղինւորականներին տալով, պետութիւնը յոյս ունէր, որ դրանով կարող էր նուաճած երկրները իւր ձեռքում պահել: Այս ձևով հողեր էին տրւում և հոգևորականներին, դատաւորներին, դրագիրներին

1) Tischendorf. a. a. O. էր. 16—17.

2) Tornaw. a. a. O. էր. 320—324 եւ Tischendorf a. a. O. էր. 5—18.

և ուրիշ պաշտօնեաներին՝ իրենց ռոճկի փոխարէն: Այսպէս իտլամական հողաբաշխումը մի տեսակ վարձատրութեան բնոյթ էր կրում, ռոճկի փոխարէն էր: Քանի որ պետութիւնը հնարաւորութիւն չունէր իր պաշտօնեաներին և զինւորներին ռոճիկ տալ, դրա փոխարէն նրանց յանձնում էր որոշ հողերի եկամուտների և հարկերի մի մասը: Պաշտօնեաները և զինւորականները պէտք է միայն նշանակած եկամուտներն ու հարկերն առնէին, զիւղացիների վրայ նրանք ուրիշ իրաւունքներ չունէին (ճորտատիրական): Այնպէս որ ճորտութիւն, կալուածատիրութիւն գոյութիւն չունէին:

Ինչ վերաբերում է հարկերին և տուրքերին, դրանք ըստ զորանի բաժանում են չորս տեսակի¹. 1. զիկաա, 2. ուշար, 3. հերոդի և 4. դիեցիեհ:

Զիկատը մի տեսակ հարկ է, որ առնում են կարողութիւններից կամ եկամտից: Այս հարկը վճարում են միայն մուսուլմանները: Զիկատը գործադրում են գլխաւորապէս պետութեան կարիքների վրայ, բայց մի որոշ մասն էլ աղքատներին է արւում:

Ուշարը եկամտային հարկ է. առնում են այն հողերից, որոնք տասանորդի հողեր են յայտարարուած: Այս հարկը վճարում են մուսուլմանները:

Հերոդին մի տեսակ հողային հարկ է, որը վճարում են նորագարծ մուսուլմանները և հարկատու անհաւատները:

Դիեցիեհ-ը գլխահարկ է, որը վճարում են ոչ մուսուլմանները, այսինքն՝ հայտաւ անհաւատները:

Իտլամական հողային այս հարկերն ու տուրքերն առհասարակ իւրացրել են Իսլամը դաւանող բոլոր ազգերը: Պարսիկներ և տաճիկների հողային տուրքերն էլ նոյն հիմունքներն ունին: Մինչև ռուսական տիրապետութիւնը Անդրկովկասի մեծ մասը գտնւում էր տաճիկների և պարսիկների իշխանութեան տակ և այդ պատճառով էլ Անդրկովկասի հողային կարգերը բաւական ազդուած են Իտլամականից, որի հետքերը մինչև օրս էլ նշմարելի են:

Անդրկովկասի մեծ մասը ռուսական տիրապետութիւնից առաջ բաժանուած էր պարսից և տաճկաց տէրութիւնների մէջ. պարսից պառակտում էր հարաւ-արեւելքը (Իրանի, Նախ-ջևանի, Ղարաբաղի, Գանձակի, Շեքի, Շիրվանի, Շամախու և այլ խանութիւնները), իսկ տաճկաց՝ հարաւ-արեւմուտքը (Ախլ-ցիսայի, Ախլքալաքի, Ղարսի փաշայութիւնները, Բաթում, Արդուին և Վրաստանի արեւմտեան մասերը): Պարսկական տի-

1) Tornaw. a. a. O. 318.

ընդհատութիւնն աւելի հին է և Անդրկովկասում աւելի ամուր հետքեր է թողել, քան տաճկականը: Դրա համար էլ նախ պէտք է նկարագրել պարսից տիրապետութեան տակ դառնում Անդրկովկասեան երկրների հոգային պայմանները:

Պարսկական հոգային օրէնսդրութիւնը և աւատական կարգը հիմնուած է համարեալ թէ նոյն սկզբունքների վրայ, ինչ որ ընդհանուր Իսլամականը, որ քիչ վերև նկարագրուեց: Նոյնիսկ սմանք ենթադրում են, որ Իսլամը իւր հոգային օրէնսդրութիւնը և աւատական կարգը ընդօրինակել է պարսկիներից: Եւ իսկապէս, Պարսկաստանում, Իսլամի տիրապետութիւնից առաջ, Խոսրով Նուշիրվան թագաւորի ժամանակ գոյութիւն ունէին այնպիսի կարգեր, որ վերև նկարագրած մուսուլմանական տէրութիւնների «իկտա»-ն են յիշեցնում¹:

Նարդէն ճանապարհորդը, որ երկար ժամանակ ապրել է Պարսկաստանում (17 դարի երկրորդ կիսին), իւր ճանապարհորդական աշխատութեան մէջ² յայտնում է, որ Պարսկաստանում հողերը բաժանւում են զլխաւորապէս երկու կարգի պետական և թագաւորական. բացի այդ կան և մասնաւոր ու մեջիդապաական հողեր: Առաջին երկու տեսակի հողերը կազմում են երկրի հողերի մեծագոյն տոկոսը: Դրանց եկամուտներից է հագացւում պալատի ծախքերը, մինիստրների, պաշտօնեաների և զօրքի ռոճիկները: Մեջիդապաական հողերն անվաճառելի են և դառնում են հոգեւորականների ձեռքում: Մասնաւոր հողերը մասնաւոր սեփականութիւն չեն կազմում, այլ 99 տարով կապալով տրուած են. այդ ժամանակամիջոցն անցնելուց յետոյ, հողի մի տարուայ եկամուտները պէտք է ստանայ տէրութիւնը, և ապա կապալը կարող են վերանորոգել:

Նարդէնի տուած հողերի այս կլասիֆիկացիան մինչև օրս էլ գոյութիւն ունի Պարսկաստանում: Ըստ Տորնաուի³ Պարսկաստանում հողը բաժանւում է երեք տեսակի. պետական, թագաւորական և մասնաւոր: Պետական հողերը կոչւում են մուկեֆեա կամ մեմալիք. որանց եկամուտներով պահւում են զօրքը և նահանգների կառավարութիւնը: Այս հողերը մեծ մասամբ կապալով տրուած են նահանգների փոխարքաներին, օրոնք և իրենց կողմից ուրիշներին են տալիս: Թագաւորական հողերը շահի սեփականութիւնն են կազմում: Դրանց եկամուտներից հոգացւում են պալատի ծախքերը և պաշտօնեաների ու

1) Tischendorf, a. a. O. էր. 26.

2) Путешествіе Кавалера Шардена.

3) Tornauw, a. a. O. էր. 325.

ժողովների ղեկավարը: Մասնաւոր հոգերը կազմում են մասնաւոր անձանց սեփականութիւն. որանք ձեռք են բերուել սեփական աշխատանքով, որոշ գաշնագրերով կամ ժողովութեամբ:

Պարտկառտանում հոգերի մեծագոյն մասը պետական և թագաւորական են. մասնաւոր հոգեր շատ քիչ կան: Անդրկովկասում տիրապետած երկրները նոյնպէս կազմում էին պետութեան կամ շահի սեփականութիւն: Այդ երկրներից Նախճուանի լսանութիւնը միացրած էր Պարտկառտանին, իսկ որոշ կախման մէջ էր և Երևանի լսանութիւնը, իսկ մնացած լսանութիւնները (Գանձակի, Ղարաբաղի, Շէքիի, Ներվանի, Թալիշի, Բագուի, Դերբենդի, Ղուբայի և այլն) մեծ մասամբ միմիայն ճանաչում էին շահի գերելիսանութիւնը և որոշ հարկ էին վճարում: Պարսից տիրապետութեան տակ գտնւող երկիրները բաժանուած էին նահանգների, որոնց կառավարում էին շահից նշանակուած փոխարքաները: Այդ փոխարքանները (խան, սարդար և այլն) շատ բացարձակ իրաւունքներ ունէին, միայն շահի վերաբերմամբ նրանք պարտաւոր էին տարեկան որոշ հարկ վճարել և զօրք տալ պատերազմի ժամանակ: Շահին վճարելիք հարկի քանակը միշտ որոշ չէր իւրաքանչիւր ոնգամ նոր փոխարքայ նշանակելիս որոշուած էր և նրա վճարելիք հարկը: Թէ ինչպէս է փոխարքան երկիրը կառավարում, ինչքան հարկեր էր առնում հպատակներից և այլն, այդ մասին կենդրոնական իշխանութիւնը չէր մտածում: Եւ որովհետեւ փոխարքաններն անորոշ ժամանակով էին իրենց պաշտօնի մէջ, դրա համար աշխատում էին հանգամանքներից օգտուել, շատ հարստութիւններ ժողովել:

Փոխարքայութիւնը բաժանւում էր լսանութիւնների և մհալների: Լսանութեան գլխաւորը կոչւում էր խան. նա նշանակւում էր շահի կամ սարդարի կողմից: Մհալների կառավարիչները կոչւում էին նայիր, բէկ, աղա, սուլթան, իւզբաշի, մելիք և այլն: Նայիրները, բէկերը, աղաները մուսուլմանական մհալների վրայ էին, մելիքները՝ հայկականի, իսկ սուլթանները՝ թաթարականների: Բէկերը և մելիքները, ինչպէս և միւս պաշտօնեաները, նշանակւում էին շահից, սարդարի կամ խանի կողմից: Սրանք բաժանւում էին երեք կարգի,—1. ժողանդական (նրանք՝ որոնք այդ պաշտօնն ստացել էին շահից առանձին ֆերմանով), 2. խանի կողմից նշանակուած և 3. ժամանակաւոր կամ ժողանդական (սրանք առանց ֆերմանի էին): Ընդհանրապէս պաշտօնը տրւում էր անորոշ ժամանակով, իսկ եթէ

մէկը հաւատարիմ էր ծառայում՝ որոշ դէպքերում էլ նոյն խի ժառանգաբար էր անցնում: Այս բոլոր պաշտօնեաները կախումն ունէին սարգարից կամ խանից. շարունակ սրանց էին ենթարկւում և կատարում էին սրանց կամայականութիւնները: Բէկերը, մեղիքներն ունէին աղմինիտարացիական-վարչական իրաւունքներ, որոնց կրճատելը կամ ընդարձակելը կախում էր խանից կամ սարգարից: Դատաւարութիւնը մուսուլմանական բաժնում գտնւում էր հոգեւորականների ձեռքում, խի հայկական մասում դարձեալ յանձնուած էր մեղիքներին: Հարկերը հաւաքելու համար կար առանձին պաշտօնեայ, որ կոչւում էր սարքիար:

Բոլոր պետական պաշտօնեաները ռոճիկներ չէին ստանում, այլ փոխարէնը նրանց յատկացւում էր որոշ հողերի (գիւղերի) եկամուտների մի մասը, որը կոչւում էր միւլը, խի ստացողը միւլբաղար: Այս իրաւունքը ոմանց ժառանգաբար էր արուած, խի ոմանց էլ ցկեանս կամ մինչև այնքան, որքան պաշտօնի մէջ է: Այսպէս բէկերը, աղաները, մեղիքները և այլն տոհմական ազնուականներ չեն, այլ պետական պաշտօնեաներ: Սրանք գիւղացիների, նրանց հողերի վրայ երբէք տիրապետական իրաւունքներ չունէին. եթէ գիւղացիներին նեղէին, վերջիններս իրաւունք ունէին խանին կամ սարգարին գանդառուելու¹:

Պարսից տիրապետութեան տակ գտնուած հողերն Անդըր-կովկասում բաժանւում էին երեք կարգի. — 1. հարկատու հողեր (ärz chärädje), որ պատկանում էին տէրութեան, 2. իմամի հողեր (ärz imami), որ պատկանում էին խանին և 3. մասնաւոր կամ միւլբաղարական հողեր, որոնց եկամուտները ստանում էին պետական պաշտօնեաները: Մասնաւոր սեփականութիւն էին կազմում միայն տնտեսղերը, ջրաղացները և փոքրիկ հողաբաժինները: Անտառներից ամեն ոք կարող էր ձրի և ազատ օգտուել. անտառները պատկանում էին շահին²: Անմշակ, անպէտք հողերը կոչւում էին խալիս. այդ հողերը, եթէ խաները, բէկերը գերիններ և թափառականներ դրանց վրայ բնակեցնելով՝ մշակելի էին դարձնում, նրանց էին պատկանում:

Գիւղացիք անտեսական տարբեր պայմաններում էին գրտ-

1) Բէկերի, աղաւարների եւ այլ պաշտօնեաների իրաւունքների եւ պարտականութիւնների մասին տես. Акты Кавказск. археографическ. Коммиссіи. томъ VIII кр. 469.

2) Сводъ матеріаловъ для изучен. эконом. быта государст. крестьянъ Закавказск. края. Томъ I. ч. II кр. 2.

նւում և բաժանւում էին մի քանի տեսակներէ, ինչպէս են՝
 ռահաթ, միւլքադար, տիֆլիական, եարիքեար, ռաշպար և այլն։
 Ռահաթները հարկեր ու տուրքեր վճարում էին պետութեան։
 Միւլքեարը կոչւում էին այն գիւղացիք, որոնց գիւղի եկամտի
 մի մասը հասնում էր պետութեան պաշտօնեաներին (բէկին,
 հոգեւորականին և այլն)։ Տիֆլիական կոչւում էին այն գիւղացիք,
 որոնք պետական հարկերն ու տուրքերը վճարում էին մի օր և է
 անձնաւորութեան, որն այդ իրաւունքը ստացել էր շահից իւր
 լուս ծառայութեան համար որպէս վարձատրութիւն։ Եարի-
 քեար¹ կոչւում էին այն գիւղացիք, որոնց խանը բնակեցրել էր
 անմշակ կամ իւր սեփական հողերի վրայ. որանք խանից ստա-
 նում էին երկրագործական բոլոր պիտոյքները (սերմ, լծկան,
 գործիքներ և այլն), միայն այն պայմանով, որ հնձից յետոյ
 խանի ծախքերը պէտք է վճարէին և մնացածն էլ խանի հետ
 կիսէին։ Ռաշպար կոչւում էին այն գիւղացիք, որոնք միւլքեա-
 դարների սեփական հողերը մշակում էին զանազան պայման-
 ներով։ Գիւղացիք ամենքն էլ անձնապէս ազատ էին, նրանք
 հողի հետ չէին կապուած և ազատ կարող էին շարժուել։ Միայն
 հարկերի և տուրքերի կողմից նրանց մէջ որոշ տարբերութիւն
 էր գրւում։

Ինչ վերաբերում է հարկերին և տուրքերին, իւրաքանչիւր
 խանութեան մէջ նրանց տեսակը և չափը բաւական տարբեր
 էին։ Ընդհանուր կարելի է հետեւեալն ասել։ Մշտական, տեո-
 ղական հարկի տակ էին գիւղատնտեսութեան բոլոր ճիւղերը.—
 երկրագործութիւն, անասնապահութիւն, այգեգործութիւն,
 շերամապահութիւն և այլն։ Մշտական հարկի ընոյթ էին կրում
 և բայրամլիք (նովրուզի և րամազանի ժամանակ) կոչուած
 նուէրները և մի շարք ուրիշ նուէրներ (մետաքսի, փղի, հա-
 ւերի, դառների և այլն)։ Ծառայողները, պաշտօնեաները նոյն-
 պէս իրենց ռոճիկ փոխարէն ժողովրդից ստանում էին հարկի
 ձևով որոշ բերքեր (միայն երևանի սարդարութեան մէջ պաշ-
 տօնեաներին ռոճիկ էր նշանակուած)։

Հարկերի տեսակները.

1. Միահարկ. վճարում է ընտանիքը և ոչ առանձին ան-
 հատները։

2. Գլխահարկ. այս գոյութիւն ունէր Գանձակի և Նախ-
 ջուանի խանութիւնների մէջ (15 տարեկանից սկսած՝ տղամար-
 դիկ հարկատու են)։ Այս ծառայում է որպէս լրացուցիչ հարկ։

1) И. Шопень. Историческій памятникъ состоянія Армянской
 области въ эпоху ея присоединенія къ Россійской имперіи. кр. 926.

3. Բահրա կամ մալջհար (բերքերի հարկ)։ վճարում էին ընտանիքի բերքերով։ ցորենի, գարու, կորեկի և վազի հնձի $\frac{5}{50}$, $\frac{13}{50}$, $\frac{20}{50}$, մետաքսի և բամբակի $\frac{6}{50}$ -ը։

4. Բադրիուլի. առնում էին փողով. վճարում էին փողոցին եկամտի $\frac{1}{14}$ -ը կամ ըստ ծառերի թուի, հողի տարածութեան և այլն։

Բացի արանցից, գիւղացիք կատարում էին մի շարք ծառայութիւններ, որ կոչւում էին օլամ և բեդեար։ Դրանք ընդհանուր պետական էին, կամ խանի համար։ Պետական ծառայութիւններն էին՝ ճանապարհներ շինել, բերդեր կառուցանել, ոռոգել տալ պատերազմի կամ այլ ժամանակ և այլն։ Խանի համար պարտաւոր էին փայտ, ածուխ մատակարարել, նրա պաշտօնեաներին ձիաներ տալ, նրանց կերակրել, խանի հողերը մշակել և այլն¹։

Խանի գիւղացիները վճարում էին միայն հնձի $\frac{2}{5}$ — $\frac{4}{5}$ -ը, միւս հարկերից ազատ էին։ Միւլբեադար գիւղացիները վճարում էին, բացի այլ հարկերից, հնձի $\frac{7}{50}$ -ը։ Այս հարկը բաժանւում էր երկու մասի. դրա $\frac{4}{50}$ -ը կաղմում էր հողային հարկը և կոչւում էր միւլբ, իսկ $\frac{3}{50}$ -ը պետական հարկը և կոչւում էր տիվլ։ Միւլբը ստանում էր պետութեան պաշտօնեաներից մէկը կամ մի քանիսը, իսկ տիվլը՝ այն անձնաւորութիւնը, որը պետութեան լաւ ծառայութիւն էր մատուցել։ Պատահում էր, որ նոյն գիւղում միւլբը մէկին էր պատկանում, տիվլը՝ մի ուրիշին, կամ երկուսը միասին՝ մի անձնաւորութեան²։ Տիվլը և միւլբը գրւում էին որոշ ժամանակով, (վերջինը օովորապէս ցմահ), բայց կարող էին և ժառանգաբար անցնել միայն թոյլտուութեամբ։

Այս ընդհանուր տեղեկութիւններից յետոյ, հետաքրքիր է ծանոթանալ և առանձին խանութիւնների հարկային սիստեմների հետ։ Շատ խանութիւնների վերաբերմամբ տեղեկութիւններ, դժբախտաբար պահպանւում են. ամենից շատ յայտնի են Երևանի սարդարութեան ժամանակ եղած հարկերն ու տուրքերը։ Այստեղ էլ աւելի կանգ եմ առնում Երևանի սարդարութեան վրայ։

Երևանի սարդարութեան մէջ հարկերն առնում էին փողով և բերքերով։ Փողով ստացւող հարկերը բաժանւում էին երկու

1) С. А. Егiazаровъ. Изслѣдованія по исторіи учрежденіи въ Закавказьи. Томъ I стр. 299.

2) Сводъ матеріаловъ. а. а. О. томъ I ч. II стр. 4.

տեսակի. — ուղղակի և անուղղակի հարկի: Ուղղակի էին հետևեալ հարկերը. 1. Համայնքներից ստացւող հարկէ՝ այս հարկն առնում էին քաղաքացիներից, գիւղացիներից, թափառականներից և էջմիածնի վանքից¹: 2. Զանազան նուէրներ, որ հարկի ընդթ էին կրում (նոսրուղ բայրամին և բամազանին): 3. Պետութեան պաշտօնեաների ռոճիկները (ղուլլուղ փուլի և այլն): Աննուղղակի հարկերը ստացւում էին հանքերից, մաքսերից և այլն: Փողային հարկերը ժողովում էին երկու անգամ. աշնանը հնձից յետոյ և փետրուարին:

Բնական բերքերով վճարուած էին հողային և այլ հարկերը: Ամեն բերքից համարեա թէ հարկ էին առնում. (երկրի բերքերից, անասուններից, բուրդ, իւղ, փայտ, ածուխ, հաւ, ձու և այլն): Հողերը բաժանւում էին չորս կարգի, բահրաքիար, եարիքիար, բաշպար և կապալով տուած: Բահրաքեար կոչուածներն ամենաչաւ հողերն էին. առնում էին բերքի $\frac{1}{5}$ մասը: Եարիքեարը կէս կապալուած հողերն էին. սարգարը դաղթահան գիւղացիներին իւր հողերի վրայ ընակեցնում էր, նրանց անասուններ, գործիքներ էր տալիս երկիրը մշակելու և փոխարէնը ստանում էր բերքի կէսը: Ռաշպարահան հողերից առնում էին հնձի $\frac{2}{5}$ -ը: Բնական հարկ առնում էին և անասուններից, գործուածքներից և այլ բերքերից. այսպէս՝ 100 ոչխարից կամ այծից վերցնում էին մէկ փոքր և մէկ մեծ. կովերից վերցնում էին իւղ, իւրաքանչիւր տնից ստանում էին փայտ, ածուխ, ձու, հաւ և այլն:

Բնական բերքերը ժողովում էր սարքեարը: Նա կալսելուց առաջ գալիս էր գիւղը. երբ կալսում, վերջացնում էին, նա հատիկները ժողովել էր տալիս մի տեղ և կնքում: Պետութեան, խանին հասանելիք մասը վերցնելուց յետոյ, նոր թոյլ էր տալիս տուն տանելու:

Երևանի սարգարութեան ստացած հարկերը փողի վերածած հետևեալ պատկերն են ներկայացնում²:

Փողային հարկ

1. Ուղղակի	92,307	} 158837
2. Անուղղակի	66,530	
Հողային բերք		
1. Հացահատիկների	337,741	
2. Խոտի	4,000	

1) Шопень, а. а. О. т. 967. Шопень, а. а. О. т. 975.

2) Сбу Шопень а. а. О. часть V.

3. Յարդի	10,000
4. Բամբակի	7,500
Անասունների	19,131
Բրդի և քրդեայ գործուածքների	4,151
Իւղ	11,942
Փայտ և ածուխ	2,559
Հաւ և ձու	808
Ձիաւորների համար	86,400
Սարքիարների օ սճիկ	10,083
Ընդամենը	653,150

Նախնուանը և Օրդուբաթը միացած էին Պարսկաստանին և երկուսն էլ կաւալարում էր մի խան: Երկիրը տրւում էր խանին կապալով. այսպէս Նախնուանի նահանգի կապալագինն էր 90083 ր. 50 կոպ.: Խանն այդ կապալագինն և իւր օգուտը հանում էր հարկերից: Եթէ չկարողանար կապալագինը վճարել, այն ժամանակ իւր կալուածքներով և անձնապէս պատասխանատու էր:

Խանն առնում էր հետևեալ հարկերը.

1. Գլխահարկ. վճարում էին աղամարդիկ 15 տարեկանից վեր. հայերից առնում էին 4 րուբլի, իսկ թուրքերից 2 րուբլի 20 կոպէկ:

2. Ծխահարկ. առնում էին իւրաքանչիւր ընտանիքից. հայերից առնում էին 4 րուբլի 20 կոպէկ, իսկ թուրքերից 4 րուբլի:

3. Անասունների հարկ. գոմէշին՝ 2 րուբլի 80 կոպէկ, կովին՝ 1 րուբլի, հորթին՝ 32 կոպէկ, ջորուն՝ 2 րուբլի, ոչխարին՝ 25 կոպ. մեղուների իւթակին՝ 32 կոպ.:

4. Բերքերի հարկ. իողով առնում էին այգիների հարկը, բամբակի, այգեգործութեան, բրնձի, կտաւի, յարդի և այլ բերքերի հարկ: Մի խաւվար հողից, որի վրայ խաղողի թփեր կային, առնում էին 18 րուբլի, 1000 պտղատու ծառին՝ 12 րուբլի, ընկուղենի ծառին՝ 40 կոպ., մի խաւվար բամբակին՝ 8 րուբլի 80 կոպ., մի խաւվար յարդին՝ 2 րուբլի, մետաքսի արդիւնքի $1\frac{1}{3}$ -ը, եոնջայ խոտի հնձի $5\frac{1}{3}$ -ը և այլն:

5. Հողերի բերք. պետական հողերից առնում էին հնձի $5\frac{1}{10}$ -ը, իսկ միւլքեադարականներից՝ $2\frac{1}{10}$ -ը միւլքադարին և $2\frac{1}{10}$ -ը գանձարանին:

Միւս խանութիւնների մասին կարելի է հետևեալն ասել: Ղարաբաղի խանութեան մէջ շատ բան անորոշ էր և կախուած խանի կամայականութիւններից: Բէկերը շատ էին նեղում ժո-

դուրդին, որովհետև նրանք կարճ ժամանակով էին նշանակուած և ենթակայ էին խանի կամայականութիւններին:

Շէքիի, Շիրվանի, Գերբենգի և Ղուբայի խանութիւնների մէջ բէկերը հաստատ դրութեան մէջ էին. այնպէս որ ժողովրդին չէին նեղում: Գանձակի խանութեան մէջ բարձր դասակարգ գոյութիւն չունէր, այնպէս որ գիւղացիների դրութիւնը բաւական լաւ էր:

Շէքիի խանութեան մէջ առնում էին հետևեալ հարկերը:

1) Թաւջի—փողային հարկ.

2) Հողային եկամտային հարկ (մուտամեր):

3) Անձնական տուրք.

4) Մալջհար—հնձի 1/10-ը.

5) Բայրամլիկ—նուէրներ.

6) Ղուլլուդփուլի, դարդափուլի և այլն.

7) Խանի պաշտօնեաների ռոճիկ (գրնադփուլի, դարդափուլի և այլն):

Նման հարկեր գոյութիւն ունէին և Գանձակի ու Ղարաբաղի խանութիւնների մէջ¹, Թաւիշի խանութեան մէջ գոյութիւն ունէին հետևեալ հարկերը:

1) Օթախ խարճի և չափար փուլի—խանի ձիաւոր ծառաների վարձ:

2) Ղուլլուդ և Թադվիլանի—խանի ծառաների օգտին:

3) Միւրդայեանի—յօգուտ խանի քարտուղարին. գիւղից 20—100 եւթլի և 2—10 չետվերտ ցորեն:

4) Շերբեաչի փուլի—յօգուտ խանի շերետչիների (օշաւակ պատրաստողների). գիւղից 10—80 բուբլի և 2—10 չետվերտ ցորեն:

5) Աղ—գիւղից 8—10 բաթման:

6) Աթարփասի—խանի ձիաների համար:

7) Բայրամլիք—100—200 բուբլի խանի ծառայողների դուարձութեան համար:

8) Խանի ջորեպանի համար իւրաքանչիւր գիւղ տալիս էր մի մի ձեռք շոր, ջորիների համար մի մի չուլ, համետի համար կտոր և Թեւ, մի քանի զոյգ պարի:

9) Քեարխանա—խարջի—խանի խոհանոցի համար 1—5 բաթման իւղ, 2—20 ոչխար, մի եղ, 1—5 բաթման բուրդ և այլն²:

1) Сб. Сводъ матеріаловъ. а. а. О. т. I и II.

2) Сб. в. 1. արայեան. Գանձակի դաւառ. (Ազգադրական հանդէս. Ե. գիրք. եր. 234—232).

Նա ա խանութիւններէ մէջ ընդհանրապէս տիրում էր կատարեալ կամայականութիւն, մանաւանդ վերջին ժամանակները: Որոշուած հարկեր, տուրքեր համարեա թէ չկային, ով ինչքան ուզում էր առնում էր: Տիրում էր արեւելեան բացօթեայ բռնակալութիւն: Օրէնք, կարգ, կանոն, հաշուապահութիւն գոյութիւն չունէր: Ժողովուրդն անմոռնչ կերպով տառնում էր խաների և անթիւ բէկերի ու այլ ծառայողների կամայականութիւնները: Քիչ թէ շատ բարեկարգ դրութեան մէջ էին Երևանի սարդարութիւնը, Գանձակի խանութիւնը և Պարսկաստանին միացրած երկրները (Նախջուանի և Օրդուբաթի խանութիւնները): Համեմատօրէն աւելի լաւ դրութեան մէջ էին և Հայ մելիքների հպատակները, մանաւանդ սկզբի շրջանում, երբ դեռ ազատ էին պարսկական տիրապետութիւնից և շրջակայ խաների շահատակութիւններից:

Անդրկովկասի հայկական մասերում պարսկական խանութիւնների կողքին գոյութիւն ունէին և հայկական անկախ իշխանութիւններ, որոնք յայտնի են մելիքութիւն անունով: Մելիքութիւնները հայոց մէջ վաղուց գոյութիւն ունէին. սրանք հին հայկական իշխանութիւնների բեկորներն էին, որ իրենց գոյութիւնը կարողացել էին պարսկական տիրապետութեան տակ մի կերպ պահպանել: Մելիքներն անկախ իշխաններ էին. սկզբում նրանք ճանաչում էին միմիայն շահի գերիշխանութիւնը, բայց յետոյ ոտնպուծ եղան ենթարկուել շրջակայ խաներին: Մելիքութիւնները գոյութիւն ունէին Ղարաբաղում, Գանձակի խանութեան մէջ, Սիւնիքում և Երևանի սարդարութեան մէջ. ամենից նշանաւորներն էին Ղարաբաղի մելիքութիւնները, որոնք յայտնի են Խամսայի մելիքութիւն անունով: Մելիքութիւնն իւր քաղաքական-իրաւական կողմերով բաւական հետաքրքիր է և արժանի որոշ ուշադրութեան: Մելիքներն, ինչպէս յիշուեց, հին հայկական իշխանների շառաւիղներից էին. նրանք իրենց իշխանութիւնը ստացել էին որդոց որդի: Պարսկական տէրութիւնը ճանաչել էր նրանց այդ իրաւունքները և երբէք ձեռք չէ տուել դրանց: Միայն յետագայում կառավարութիւնն իւր կողմից սկսել է նոր մելիքութիւններ հաստատել, ստեղծել: Մելիքն իւր մելիքութեան մէջ միանգամայն ինքնիշխան էր. նա ունէր անսահման իրաւունքներ, նրա կամքը հպատակների համար օրէնք էր. նա անօրինում էր, ոչ թէ միայն մարմնաւոր, այլ շատ անգամ և հոգեւոր իշխանութեան վերաբերեալ գործեր¹: Մելիքները հետեւեալ իրաւունքներն ունէին.

1) Ե. Լալայեան. Գանձակի գաւառ (Ազգադրական հանդէս գիրք Ե. եր. 250).

- 1) Հարկ վերցնելու.
- 2) Զինւոր առնելու.
- 3) Դատեր տեսնելու.
- 4) Կարգ պահպանելու.

Մեղիքութեան ամբողջ կառավարութիւնը դառնում էր մեղիքի ձեռքում: Նա իւր կողմից իւրաքանչիւր գիւղի վրայ նշանակում էր տանուտէր: Տանուտէրի և սրա օգնական գղերի պարտականութիւններն էին. հարկեր հաւաքել, փոքրիկ դատեր տեսնել, կարգի վրայ հսկել, զինւոր հաւաքել և այլն: Տանուտէրը ռոճիկ չէր ստանում. ըստ ժողովուրդը երկու օր վարում էր նրա հողը, նրա համար փայտ էր բերում և այլ ծառայութիւններ կատարում:

Մեղիքները ժողովրդից ստանում էին.

1) Տասանորդ՝ հացահատիկներից և խոտից: (Իգիւրմիդորդի մեղիքութեան մէջ առնում էին հացահատիկների ¹/₅-ը. այս հարկը կոչւում էր մալջեհաթ):

2) Իւրաքանչիւր տնից մի ոսկի, որ խանին էին ուղարկում:

3) Գիւնփուլի. գիւղացիք պարտաւոր էին մեղիքի հողերը վարել, ցանել, հնձել և այլն: Մեղիքի համար ամբողջ տարուայ ընթացքում պէտք էր աշխատել 20 օր: Կարելի էր և որոշ փող վճարելով ազատուել այդ ծառայութիւնից:

4) Իւրաքանչիւր 25 տուն մի ծառայ և 30 տուն մի աղախին էր տալիս մեղիքի տանը ծառայելու: Գիւղացիք մեղիքին տալիս էին իրենց ծախքով մի վար անոռ, մի դղիր, մի ձիապան, մի եղապան և այլ ծառաներ: Կանայք մեղիքի համար բուրդ էին դրում, բոխի, բանջար և այլ կանաչեղէններ քաղում:

5) Իւրաքանչիւր տուն պէտք է տարին մի իշաբեռ փայտ տանէր մեղիքի համար:

6) Հարսանիքի հրաման ստանալու համար մեղիքին պէտք է վճարէին օրոշ հարկ (3—6 բուլլի): Բացի այդ մեղիքին պիտի տային մի կուժ գինի, 2 շիշ օղի, եղան սուկին, երեկամունքը, 2 հաւ և այլն: Եթէ հարսն ուրիշ գիւղ էր տարւում, պարտաւոր էին աւելին վճարել:

7) Նաւառարդին ամեն մի տուն մի մեծ խնձորի մէջ մի 20 կոպէկանոց կամ մի պարսկական դրամ ցցած, մի կուլա գինի, մի շիշ օղի էր տանում մեղիքին, նրա տարին շնորհաւորելու:

8) Յանցաւորներից որոշ տուրքեր, տուգանքներ էին առնում:

Այստեղ թուած հարկերից և ծառայութիւններից պարզ

երևում է, որ մեղքները հալածականները բաւական ծանրաբեռնուած էին: Մեղքների մասին այն կարծիքն է տիրում, որ նրանք ժողովրդին կառավարում էին հին նահապետական ձևով, որպէս հայր: Այս դուք է մի ժամանակ ճիշտ եղած լինի. բայց մեզ հասած տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ մեղքներն իրենց պահանջներով, իրաւունքներով այնքան էլ յետ չեն մնում վրացի ազնուականներից: Մեղքները քանի ազատ էին օտար ազգեցութիւններից, տիրապետութիւնից, էլի որոշ չափով իրենց ժողովրդին մօտ էին զգում. իսկ երբ պարսկական տիրապետութիւնը մի կողմից, շրջակայ խաների նուաճումները, խարդախութիւնները մի այլ կողմից հետզհետէ ուժեղանում են, այն ժամանակ փոխւում է և մեղքների վերաբերմունքը դէպի ժողովուրդը: Մեղքներն այնուհետև մտածում են միմիայն իրենց անձի, ժառանգների ապահովութեան, ապագայի մասին՝ թէև չպէտք է ուշանալ, որ Խամսայի մեղքութիւնը մի որոշ ժամանակ ժողովրդական շահերի պաշտպան է հանդիսացել:

Մեղքներն, ինչպէս յիշուեց, ենթարկւում էին պարսից շահին, և կամ շրջակայ խաներին: Պարսից շահին ենթարկւողները պարտաւոր էին շահին հարկ վճարել և զօրք տալ: Խաներին ենթարկւողները հետևեալ պարտականութիւններն ունէին.

1) Իւրաքանչիւր տնից մի մարդու զինել, զօրք կազմել և պատերազմի ժամանակ օգնութեան գնալ.

2) Իւրաքանչիւր տնից մի ոսկի հարկ առնել և ուղարկել խանին.

3) Իրենց որդիներից մէկին ուղարկել խանի դռանը միառ-
ժամանակ ծառայելու.

4) Նշանաւոր տօներին խանին ընծաներ տանել:

Մեղքի մահուանից յետոյ իշխանութիւնը ժառանգում էր մեծ որդին, որը և կոչւում էր մեղք. միւս որդիները կոչւում էին բէկ¹⁾:

Տաճկաստանի հողային օրէնսդրութիւնը, կարգերը, աւատականութիւնը մեծ մասամբ նոյն հիմքերն ունեն, ինչ որ ընդհանուր Իսլամականը: Տաճիկները Իսլամի դէպի հողն ունեցած հայեացքները նոյնիսկ աւելի են զարգացրել, և այն՝ ինչ որ խալիֆներին ամբողջովին չի յաջողուել, նրանք կարողացել են գլուխ բերել—նրանք հողերի պետականացման իդէալը իրագործել են: Տաճիկների գրաւած բոլոր երկիրները սկզբից և եթառանց բացառութեան յայտարարուել են ազգային սեփական-

1) Մեղքների մասին տես. Բաֆֆի. Խամսայի մեղքութիւնները, Ե. Լալայեան Գանձակի դաւառ, նոյնի Զանգեզուրի դաւառ:

նութիւն, Աստուծոյ կամ նրա ժողովարքայի—սուլթանի ստացուածք (Erazci memleket կամ Erazci mirije)¹: Որպէս մասնաւոր սեփականութիւն ճանաչուել են միմիայն շարժական կայքը և գիւղերում ու քաղաքներում եղած տներն ու այգիները:

Շնորհիւ հողերի պետականացման պետութեան ձեռքում հաւաքուել էր հողային ահագին հարստութիւն: Այս հարստութիւնից պետութիւնն անկարող էր անմիջապէս օգտուել, դրա համար էլ նա ժամանակի լնթացքում մաս-մաս յանձնւում է այն անձանց, որոնք պետութեան պիտանի էին: Այս ճանապարհով առաւելանալու անհրաժեշտ էր գալիս տաճկական աւատական սիստեմը, որը բաւական ինքնուրոյն կողմեր ունի:

Տաճկական աւատականութեան գլխաւոր նպատակն էր տաճկական հեծելազօրքը պահպանելը, զինելը: Այս զօրքը երկրի պետի գլխաւոր գունդն էր համարւում, և այս բոլոր նուաճումների ժամանակ, մինչև 15 դարի վերջը, առաջնակարգ դեր է խաղացել: Տաճկական պետութեան կազմակերպութիւնը որովհետև գլխաւորապէս զինւորական էր, դրա համար էլ հողերը կենդրոնացած էին աւատականների (զինւորականների) ձեռքում: Տէրութեան վարչական բաժանումներն անմիջական կապ ունէին այս կամ այն գնդի զօրամասերի հետ: Տէրութիւնը բաժանուած էր նահանգների: Նահանգի կառավարիչը կոչւում էր Միր-Լիրա՝ նա ստանում էր մի կալուածք որպէս աւատ, որը 1—1200,000 առպեր արժէր: Նահանգը բաժանւում էր օանջակներին: Օանջակի կառավարիչը կոչւում էր բէկ: Օանջակն իւր մէջ պարունակում էր շատ սիամեաներ և տիմարներ՝ որոշ տեղերում գոյութիւն ունէին և կաղաներ (շրջաններ): Տիմար կոչւում էր այն աւատը, որը մինչև 20,000 առպեր արժէր, իսկ սիամետը՝ 20—10,000 առպեր: Սիամեաները և առպերները պէտք է իւրաքանչիւր 3000 առպեր տարեկան եկամտից մի մի զինուած ձիաւոր պահէին տէրութեան համար, իսկ մնացած աւատները իւրաքանչիւր 5000 առպեր տարեկան եկամտից՝ մի մի զինուած ձիաւոր: Աւատականները հիմնած երկրի վարչական բաժանման վրայ կադմում էին մի հերարխեայ, որը կռուի ժամանակ զինւորական, իսկ խաղաղութեան ժամանակ ադմինիստրիական ֆունկցիաներ ունէր: Աւատականները պէտք է անձամբ ներկայ գտնուէին պատերազմում. խաղաղութեան ժամանակ նրանք իրենց հասանելիք հարկերն էին ժողովում, դատեր տեսնում և ոստիկանական պարտականութիւններ կատարում:

1) Curland a. a. O. եր. 72.

Պալատի սպաները, մինիստրները, նոյնիսկ մի քանի մինիստրութիւններ, ինչպէս են ծովային և լուսաւորութեան, ունէին բաւական աւատներ, հողեր և:

Բոլոր այս աւատատէրերը (հողեր սաացողները) իրենց յատկացուած հողերից, կալուածքներից միայն որոշ եկամուտ էին ստանում. տիրապետական իրաւունքներ նրանց չէր տրուած, գիւղացիք ճորտեր չէին, այլ ազատ: Այդ հողերը մինչև վերջն էլ համարւում էին պետութեան սեփականութիւն: Տաճկական աւատականութիւնն ընդհանուր առմամբ նպատակ ունէր վարձատրել այն անձանց, որոնք պետութեան որոշ ծառայութիւններ էին մատուցանում. այդպէս վարձատրւում էին թէ գլխւորականները, թէ հոգեւորականները և թէ բոլոր պետական պաշտօնեաները 2):

Տաճկաց տէրութիւնն Անդրկովկասում էլ նոյն հողային քաղաքականութեան է հետևել, ինչպէս տիրապետած երկրներում: Անդրկովկասում տիրապետած երկրները նոյնպէս պետութեան սեփականութիւն էին համարւում և վերև նկարագրուած եղանակով որպէս աւատ բաժանուած էին պետութեան պաշտօնեաների մէջ: Այդ երկրները բաժանուած էին նահանգների, սանջակների և այլն: Նահանգի կառավարիչը կոչւում էր փաշայ: Փաշան այնչափով անկախ չէր կենդրոնական իշխանութիւնից, ինչպէս պարսկական խանը, սարդարը. բայց այնուամենայնիւ նա ևս բաւական ազատ իրաւունքներ ունէր: Իրեն յանձնուած նահանգի ամբողջ վարչութիւնը գտնւում էր իւր ձեռքում: Փաշային, որպէս վարձատրութիւն, որոշ մաս էր հանւում նահանգի եկամուտներից: Փաշան նշանակւում էր Սուլթանի կողմից:

Սանջակները կառավարւում էին բէկերը և ազալարները, որոնք նշանակւում էին փաշայի կողմից: Սաքա նոյնպէս պետական պաշտօնեաներ էին. կառարւում էին ոստիկանական պարտականութիւններ և հարկերն էին ժողովում: Բէկերը նոյնպէս վարձատրւում էին հողերի եկամտով:

Տաճկաց տիրապետութեան ժամանակ Անդրկովկասի որոշ մասերում երկու տեսակ հողեր կային—ախչայական և տապուական: Ախչայ կոչւում է գիւղի եկամուտը վերածած փողի, որի ¹⁾/₃-ը պէտք է տէրութիւնը ստանար: Եկամտի այդ ¹⁾/₃ մասը 1587 թուին մտցրուել էր մի գրքի մէջ, որը կոչւում է

1) Arslanjan. Eine historisch—nationalökonomische Studie über das System des ländlichen Grundeigentums im osmanischen Reiche. Եր 10—11.

2) Qurland a. a. Եր. 82:

Չաքա: Այս ախշանները տրւում էին բէկերին, կամ նրանց առհասարակ, որոնք յանձն էին առնում երկիրը թշնամիներից պաշտպանել, հասարակական որոշ ծառայութիւններ, պաշտօններ կատարել: Այս իրաւունքը տրւում էր բարաթով, որի մէջ նշանակուած էր լինում ախշանների թիւը: Սուլթանի մահից յետոյ, այդ բարաթը պէտք էր ներկայացնել նոր սուլթանին ստուգելու. ով ժամանակին չէր ներկայացնում, բարաթը իւր ոյժը կորցնում էր: Ախշատիրոջ մահուամբ կարող էր ախշայի իրաւունքը ոչնչանալ. բայց սովորապէս ժառանգաբար որդոց որդի էր անցնում, միայն թէ ժառանգը պարտաւոր էր հօր պաշտօնը շարունակել: Ախշան կարելի էր և ծախել, միայն այն պայմանով, որ գնողը նոյն պարտականութիւնները պէտք է յանձն առնէր, ինչ որ նախկին տէրը: Տապու կոչւում է այն դոկումենտը, որով հողատէրը (մէչիգը, տէրութիւնը) իւր հողի մի մասը որոշ պայմանով տալիս էր մէկին մշտապէս օգտուելու: Այդ հողը սաացողը պարտաւոր էր հողատիրոջը վճարել միանուագ մի գումար և բերքերի ¹/₆-ը: Տապուի տէրը իւր կողմից այդ հողը մասերի էր բաժանում և դիւղացիներին յանձնում: Վերջիններիս վճարում էին բահրա, իրենց դործադրած սերմացուն վերցնում էին և մնացած արդիւնքը հաւասար կիսում տապուատիրոջ հետ: Եթէ հողը երեք տարի շարունակ անմշակ էր մնում, խլւում էր և յանձնւում նախկին տիրոջը: Տապուի տէրը կարող էր հողը մի ուրիշին տալ, միայն տիրոջ համաձայնութեամբ. վերջինս այս դէպքում դարձեալ ստանում էր միանուագ մի գումար: Կար և մի աեսակի հող, որ կոչւում էր չիֆթլիկ: Այս կատարեալ մասնաւոր սեփականութիւն էր կազմում (իւշայի, խանի, մէչիգի): Եթէ այս հողն ինքը տէրն էր մշակում, կոչւում էր չիֆթլիկ, իսկ եթէ ուրիշին էր տալիս մշակելու—տապու ¹):

Գիւղացին համարւում էր մշտական կապաւառու: Նա իւր հողի վրայ միայն օգտուելու իրաւունք ունէր ²). Նրա հողային սեփականութիւնը կազմում էին տունը, բակը, այգիները և այլն: Գիւղացիք թէև իսկական հողատէր չէին, բայց նրանց ձեռքի տակ գտնուած հողերը ժառանգաբար որդոց որդի էին անցնում և ոչ ոք իրաւունք չուէր նրանցից խլելու: Բէկերն, ազանները գիւղացիների վրայ տիրապետական իրաւունքներ չունէին. գիւղացիք ազատ էին անձնական ծառայութիւններից:

1) Сводъ матеріаловъ а. а. О. томъ V. ч. III. стр. 352:

2) В. т. р. у. к. — Հողատիրութիւնը Կովկասում. եր. 7:

Ինչ վերաբերւում է հարկերին, գիւղացիք պարտաւոր էին հետեւեալ հարկերն ու տուրքերը վճարել:

1. Անձնական կամ գլխահարկ, որը վճարում էին ոչ մահմեդականներն, անհաւատները: Իւրաքանչիւր չափահաս տղամարդը վճարում էր 60 կոպ. -ից մինչև 3 ռ. 50 կոպ.:

2. Հողային հարկ (տասանորդ): Այս հարկը վճարում էին թէ՛ ռայեանները և թէ՛ մահմեդականները: Մահմեդականները վճարում էին ընդհանուր արդիւնքի (ոչ զուտ) $\frac{1}{10}$ -ը, մինչդեռ քրիստոնեաները վճարում էին արդիւնքի $\frac{1}{5}$ -ը, նոյն իսկ $\frac{1}{5}$ -ը:

3. Եկամտային հարկ, որը մի քանի տեսակների էր բաժանւում. ինչպէս են՝ հացահատիկների, արօտատեղիների և այլն: Հարկ էին վերցնում և անասուններից (ծիւաններից, խոզերից և այլն), ջրաղացներից և այլն:

4. Մեծ տեղ էին բռնում և մաքսերը, տուգանքները և զանազան այլ տուրքեր:

5. Մի տեսակ տարօրինակ հարկի ընոյթ էին կրում և մանկաժողովները: Իւրաքանչիւր 5 տարին մի անգամ տէրութիւնը քրիստոնեայ ծնողներից խլում էր նրանց մտաւորապէս և ֆիզիքապէս առողջ մանուկներին, որոնց Կոստանդինուպոլիս էին տանում և ուր մահմեդական մուլեռանդ ողով կրթում: Սրանցից էին կազմում ենիչէրի կոչուած զօրքը, որը գործադրում էին նոյն քրիստոնեաների դէմ: Բոլոր այս հարկերն, ինչպէս և մանկաժողովներն աճուրդի էին հանւում և ով աւելի էր տալիս, նրան էր տրւում կապալը: Կապալառուներն, ինչ ասել կուզի, ամեն կերպ աշխատում էին ստանալիք հարկերը կրկնապատկել, եռապատկել՝ յօգուտ իրենց:

Գիւղացիք պարտաւոր էին ընական բերքերով վճարելիք հարկերն իրենց միջոցով տեղ հասցնել շատ անգամ այդ տեղը բաւական հեռու էր գտնւում, որ և մեծ նեղութիւններ էր պատճառում նրանց: Պատերազմի ժամանակ էլ գիւղացիք պարտաւոր էին զօրքի համար հացահատիկներ ծեծել, բերգերի շինութեան վրայ աշխատել, նոյն իսկ հողափորների (պիոներների) աշխատանքներին մասնակցել:

Տաճկական աւատականութիւնը և հարկային սխտեմը, ինչպէս յայտնի է, Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի օրով որոշ բարենորոգութիւնների է ենթարկւում (1830 թ.): 1852 թուականին փորձում են ռոճիկով պաշտօնեաների սխտեմ մտցնել, որը յաջողւում է և 1867—1870 ամբողջ պետութեան մէջ մտցնւում է: Ռոճիկի, վարձատրութեան սկզբունքի գործադրութեամբ՝ աւատական սխտեմին վերջ է դրւում: Այնուհետև ըստ 1858-ի օրէնքի բոլոր հողերը բաժանում են հետեւեալ հինգ

կարգի: 1. Միւլք կամ միմլիւք հողեր, որանք գտնւում են մասնաւոր անհատների ձեռքում և կազմում են նրանց կատարեալ սեփականութիւն:

2. Միւլիէ հողեր, որանք պետութեան սեփականութիւն են կազմում:

3. Մելիուֆ հողեր, որանք մեշիդապատիան, անվաճառելի հողեր են:

4. Մետրուկ հողեր, որ ընդհանրութեան օգտին պէտք է ծառայեն:

6. Մերվոտ հողեր, որանք անմշակ և անապատ հողերն են:

Առաջին կարգի հողերը (Միւլք) բաժանւում են չորս կարգի.— 1. քաղաքներում և գիւղերում գտնւող ընակութեան տեղեր իրենց այգիներով և բակերով: 2. Այնտեղակ հողեր, որոնք պետական հողեր են եղել և որոշ անձանց որպէս սեփականութիւն են արուել (Մելիգետ): 3. Տառանորդի հողեր, որ բաժանուած են մուսուլմանական հողերի մէջ (Ուշրիէ): 4. Հարադի հողեր, որանք այն հողերն են, որ նուաճած պետութեան ընակիչներին է թողուել, այն պայմանով, որ հարադի կոչուած հարկը վճարեն:

Միւլիէ հողերն այն հողերն են, որ առաջ աւատականներին էր արուած օգտուելու համար, իսկ այժմ պետութեան կողմից որպէս տապու զանազան անձանց է արւում որոշ ժամանակով: Որպէս միւլիէ հողեր են՝ արօտատեղիները, պետական անտառները և անմշակ դաշտերը, որոնք մասնաւոր անձանց ձեռքում չեն գտնւում:

Մելիուֆ հողերը օրհնուած, նուիրաբերուած անշարժ կալուածքներն են, որոնք մեշիդին են պատկանում և անվաճառելի են:

Մետրուկ կոչուած հողերի մէջ մտնում են ամեն արօտատեղիները, որոնցից ազատ օգտուել կարող են քաղաքի և գիւղի ընակիչները: Հաղորդակցութեան ծառայող ճանապարհները, փողոցները նոյնպէս այս կարգի մէջ են մտնում:

Յրկրագործական հարկատուութիւնն էլ նոյնպէս բարեփոխուեց: Պէտք է առնէին հետեւեալ հարկերը:

1. Նախկին տասանորդը դաշտերի եկամուտից (Իուշուր):

2. 40⁰/₀ հողային հարկ (Էմելիք):

3. Գլխահարկի փոխարէն՝ ղինուորական ծառայութեան հարկ, որը պէտք է վճարէին ոչ մահմեդականները (Բեդել, Նիզամիէ):

4. Կենդանիների հարկ. (իւրաքանչիւր ոչխարին 4 պիասարը, խոզին 3 պիասար):

5. Եկամտային հարկ (Տեշարեդ):

6. Հաղորդակցութեան միջոցների պահպանութեան հարկ (Էւրաքանչիւր տունը 5 պիաստր):

Բացի այս հարկերէն, կարելի է անուանել և մի շարք ուրիշ տուրքեր, ինչպէս են՝ ամուսնութեան տուրք, ծննդեան տուրք, սեփականութիւնը վաճառելու տուրք, ժառանգութեան տուրք և այլն:

(շարունակելի)

Հ. Մուսայէլեան

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հայագիտութիւնն արևմտեան Եւրոպայում. Համառօտ տեսութիւն և գրաքննարկ. Պ. Կ. Կոստանեանցի այս գիրքը կազմուած է ա-հր. ներածութիւնից և հեղինակների ցանկից ու գրաքննարկից 1—182 երես: Գինն է 1 ռ.

Ներածութեան մէջ պ. Կոստանեանը տալիս է համառօտ տեղեկութիւններ Կիլիկիա և Հայաստան ճանապարհորդած, Հայագիտութեամբ պարապած ևրօպացիների մասին 11-րդ դարից սկսած մինչև 19-րդ դարը, մէջ բերելով այդ ևրօպացիների վարկումները մեր ազգի, մեր լեզուի և երկրի վերաբերութեամբ:

Եւրօպացիների ճանապարհը դէպի մեր երկիրը բացւում է խաչակրաց արշաւանքներով: Այդ արշաւանքներին որքան դժկամակ էին Բիւզանդական կայսրները, այնքան յօժարակամ՝ Կիլիկիայի հայ իշխանները. բարեկամական յարաբերութիւնը աւելի ևս սերտացաւ, երբ հայ իշխանները ամուսնական կապերով կապուեցին Կիլիկիայի շրջակայ երկրներում ապրող ևրօպացի իշխանական տների հետ: Կիլիկիայի Ռուբինեան հարստութեան վերջին թագաւորները արդէն կիսաեւրօպացի կիսակաթոլիկ Լուսինեաններն էին: Եւ արքունիքում տիրում էր ևրօպական կարգ ու սարք. պաշտօնեաների տիտղոսները, ինչպէս մարաշլիստ, գունդստապլ ևլն. առնուած էին ևրօպացիներից: